

**КОТИГОРЕНКО
Віктор Олексійович** —
доктор політичних наук,
професор, завідувач відділу
етнополітології Інституту
політичних і етнопонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса
НАН України

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА НАЦІЯ ЯК ДІАЛЕКТИЧНА ЄДНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО І ЕТНІЧНОГО

За матеріалами доповіді на засіданні Президії
НАН України 27 грудня 2023 року

У доповіді наведено результати дослідження особливостей становлення й розвитку сучасної української нації як етнічно, культурно, мовно та політично багатоскладової громадянської спільноти. Це, зокрема, єдність і боротьба протилежностей особливого етнічного та спільного національно-громадянського в процесі націєтворення, зв'язок цього процесу з біфуркаційними соціальними кризами, що супроводжували суверенізацію України й наступні політичні, світоглядні та інші зміни всередині українського соціуму. Серед причин таких криз — намагання конкурентних груп правлячого класу країни політизувати етнічні відмінності населення різних регіонів для формування й мобілізації «свого електорату», а також гібридна та повномасштабна воєнна агресія Росії і росіян проти України та українців. Проаналізовано концептуальні суперечності законодавства, покликаного спрямовувати державну політику націєтворення й посилення соціальної згуртованості нації та забезпечувати інституціональну ефективність державного етнополітичного менеджменту. Акцентовано увагу на необхідності вдосконалення правових регуляторів цієї політики та управлінських практик. Аргументовано пропозиції щодо такого удосконалення.

Теоретичне та праксіологічне осмислення змін в етнополітичному просторі України належить до пріоритетних напрямів діяльності науковців Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Деякі результати цієї роботи представлено на сторінках монографії про сутнісні аспекти, особливості та чинники діалектичної взаємодії національно-громадянського і етнічного в українському соціумі та низці його системних складових від часів суверенізації України наприкінці 1980-х років та проголошення незалежності у 1991 р. до 2022 р. — першого року повномасштабної російської агресії включно¹. Серед таких складових — українська

¹ Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі. Авт. кол.: Котигоренко В.О. (керівник, наук. ред.), Дегтеренко А.М.,

нація. Цей текст — про хибність уявлень щодо її недосформованості та/або розколотості, про властиві їй атрибути та зв'язок суспільних криз, етнічного й громадянського в процесах українського націєтворення, про впливи на ці процеси державних інституцій, необхідність оновлення державної етнополітики як важливої умови й чинника збереження і посилення згуртованості нації в ситуації загроз війни Росії проти України, а також для забезпечення української спроможності давати ефективні відповіді на виклики, що постануть після війни.

Сучасна українська нація: динаміка ідентичності. Серед науковців, політиків і суспільного загалу в Україні та поза нею чимало прихильників позиції хорватсько-австрійсько-німецького філософа й культуролога Б. Будена, заявленої ним у квітневому 2022 р. інтерв'ю: «Подивіться на Україну перед війною, процес формування української нації був далекий від завершення. І саме російське втручання завершує цей процес, об'єднує націю, піднімає її над різномірністю. Путін виступає як найкращий український патріот, тому що кров українців стає тією амальгамою, яка заліковує всі тріщини в усій нації»².

Це твердження містить щонайменше *дві помилки*. Перша — *методологічна*: процес формування будь-якої нації ніколи не завершується. Жодна нація на будь-якій стадії її розвитку ніколи не була, не є і не може бути статичною, вона безперестанно змінюється. «Існування нації — це... щоденний племісцит, як існування особи — вічне ствердження життя»³. Друга помилка — *політична*. Саме згуртованість української нації зруйнувала кремлівські плани, підтримані понад $\frac{3}{4}$ росіян і оперті на

кратно потужніший економічний, військово-технічний та людський потенціал країни-агресора. В основі обох помилок — хибні уявлення про націю як однорідну спільноту. Як і будь-яка інша, українська нація однорідною ніколи не була і не стане. Сучасний український етнос також.

Етнічно та етнокультурно однорідними ніколи не були і предки сучасних українців. Щоб у цьому переконатися, досить переглянути багатомну Енциклопедію історії України. Або прочитати нещодавно видану в українськомовному перекладі збірку наукових праць віцепрезидента Міжнародної асоціації українців, іноземного члена НАН України Д. Броджі, в якій переконливо доведено «поліморфізм» українського культурного простору XVI–XVII ст., його багатшаровість, багатомовність, мінливість та піддатливість до асиміляційних впливів ззовні⁴. Д. Броджі пояснювала цю еластичність «культурного коду» як «іманентну» від киево-руських часів схильність до синтезування різнобіжних традицій і як «відповідь на загрозу дезінтеграції не вповні сформованої культурної спільноти»⁵. Поліморфізм і гетерогенність досі не полишають «ойкумену» України⁶.

Громадяни України української й усіх інших етнічних ідентичностей (національностей) різняться своїми мовними перевагами, культурними традиціями, релігійними переконаннями, конфесійною належністю та іншими ознаками. Водночас є те, що інтегрує цю багатоскладовість у єдину спільноту — націю. Це спільні цінності, які я називаю національно-громадянськими: державна незалежність України; українське громадянство як пріоритетна соціальна самоідентифікація порівняно

Калакура О.Я., Кочан Н.І., Ляшенко О.О., Мазука Л.І., Ніколаєць Ю.О., Новородовський В.В. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2023. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0128-0>

² Putin jako užitečný idiot Západu. Rozhovor s filosofem Borisem Budenem. *Novinky.cz*. 07.04.2022. <http://surl.li/qrjpe>

³ Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? (Conférence prononcée le 11 mars 1882 à la Sorbonne). <http://dx.doi.org/doi:10.1522/030155027>

⁴ Яковенко Н. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—початку XVIII століття*. Київ: Laurus, 2012. С. 10.

⁵ Броджі Д. *Культурний поліморфізм українського світу*. Київ: Дух і Літера, 2022.

⁶ Верменич Я. Національна ідентичність як соціокультурний конструкт: погляд із початку XXI століття на проблеми XX. В кн.: *Регіональна історія України: зб. наук. ст. Інституту історії України НАН України*. 2017. Вип. 11. С. 9–42.

з етнічною, локальною, геополітичною та ін.; гордість від належності до спільноти громадян України; патріотизм, у тому числі готовність захищати Батьківщину; прихильність/повага до української мови як рідної та державної; прихильність/повага до української культурної традиції (незалежно від рідної / переважної мови спілкування, етнічної, етнокультурної, релігійної та іншої ідентичності тощо)⁷.

Цей висновок не є умоглядним. Він ґрунтується на результатах якісних і кількісних досліджень багатьох соціологічних служб. Про найпоказовіші з цих результатів ітиметься далі. Але спершу — три принципові тези.

Теза перша. Будь-яка нація, навіть та, щодо якої існує міф про її позаетнічну громадянськість, формується на основі якогось етнічного осердя. Приміром, американська нація США це справді громадянська спільнота, яка формувалася здебільшого в процесі різноетнічної імміграції. Країну небезпідставно називали «казаном», у якому етнічне переплавлялося в громадянське. Але то була тільки частина правди. Етнічна специфіка різних груп населення могла слабнути або змінюватися, але не зникати⁸. Так, в усі часи, коли анкети переписів і щорічних опитувань населення США містили запитання про етнічне походження людей, відповіді показували, що найчисленнішою етнічною групою країни були німці за походженням⁹. Але етнічним осердям, навколо цінностей якого державні інституції гуртували свій громадянський загал, було англосаксонське. Щодо нього була й зберігається назва,

яку передає англомовна аббревіатура WASP (White Anglo-Saxon Protestant) — білошкірі англосакси-протестанти.

Теза друга. Сучасна етнічно, етнокультурно, етномовно, етнорелігійно багатоскладова і політично різнорідна українська громадянська нація сформувалася довкола етноукраїнського культурного й світоглядного осердя та етнічної української нації, яка становила переважну більшість населення Української РСР. Належність до цієї нації фіксувалася в паспорті та інших офіційних документах громадян СРСР у графі «національність». УРСР тоді була республікою у складі СРСР як держава з обмеженим суверенітетом. У західному науковому дискурсі на означення подібних випадків вживають термін «субдержави» (substate). Відповідно, українська етнічна нація також була не суверенною, а підпорядкованою — субнацією (subnation).

Теза третя. Коли в червні 1992 р. парламент затверджував положення про паспорт громадянина вже суверенної України, було вирішено не записувати в цьому документі національність (етнічність) особи. На підставі наказу Мін'юсту 2000 р. припинили фіксувати національність батька та матері в актовому записі і свідоцтві про народження дитини. В Україні громадяни вирішують питання своєї етнічної належності виключно на підставі особистого бажання та самовизначення. Це стало одним зі сприятливих чинників формування спільної національно-громадянської свідомості та відповідних почуттів серед населення країни різних національностей (етнічних ідентичностей), а отже, і становлення громадянської нації сучасної України.

Прикметно, що це становлення прискорювалося в часи біфуркаційних криз, коли люди мусли обирати одну з двох альтернатив: або відмова від національно-державницьких цінностей і національно-громадянської самоповаги, або єднання заради суверенітету країни і захисту своєї громадянської гідності¹⁰. Тоді

⁷ Котигоренко В. Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. *Український соціум*. 2021. Т. 79, № 4. С. 111–153. <https://doi.org/10.15407/socium2021.04.111>

⁸ Сміт Е.Д. *Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія*. К.І.С., 2004. С. 55–56.

⁹ United States Census Bureau. Table 52. Population by Selected Ancestry Group and Region: 2009. <https://www2.census.gov/library/publications/2011/compendia/statab/131ed/tables/12s0052.xls>; B04006. People Reporting Ancestry. 2020. <https://data.census.gov/table/ACSST5Y2020.B04006>; B04006. People Reporting Ancestry. 2022. <https://data.census.gov/table/ACSST5Y2022.B04006>

¹⁰ Котигоренко В.О. Сучасна українська нація: через кризовий розвиток. *Гілея*. 2015. Т. 103, № 12. С. 304–315.

показники прихильності до названих вище національно-громадянських цінностей стрімко зростали¹¹. Відповідні зміни можна назвати рухом «два кроки вперед/угору». Пізніше ця прихильність дещо спадала («один крок назад/долу»), а відтак зберігала відносну сталість до наступної кризи та пов'язаного з нею наступного руху вперед/угору.

Перший такий кризовий випадок в історії сучасної української нації стався на початку 1990-х років і був пов'язаний з процесами розпаду СРСР та суверенізації України. Відповідями на тогочасні виклики у жовтні 1990 р. стали Студентська революція на граніті (1-й Майдан), студентські, шахтарські та інші масові виступи. У серпні 1991 р. площу Жовтневої Революції було перейменовано на Майдан Незалежності. Заради суверенності держави об'єдналися націоналісти та комуністи: Верховна Рада проголосила Україну незалежною. 1 грудня 1991 р. на запитання референдуму «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» відповідь «Так» обрали понад 90 % учасників, у тому числі понад 54 % у Кримській автономії та 57 % у м. Севастополь. Отже, кількість і частка прихильників незалежності України в день голосування набагато перевищила кількість і частку етнічних українців серед населення республіки та її регіонів. Результати референдуму стали першим якісно-кількісним свідченням формування тенденції перетворення української етнічної нації на поліетнічну громадянську спільноту.

Цей вектор змін започатковувався ще за часів УРСР на ґрунті поступового усвідомлення різноетнічним і різномовним загалом республіки збіжності економічних та інших інтересів, у процесі долання спільних бід (Чорнобильська катастрофа) та запобігання спільним загрозам на кшталт серпневої 1991 р. спроби військового перевороту, вчиненої так званим ГКЧП. Відповідній динаміці сприяв також пе-

реважно ліберально-демократичний характер основних течій дисидентського руху в Україні: української (етно)національної, кримськотатарської — за повернення на історичну батьківщину, єврейської — за право на еміграцію та відродження національної культури й традицій українського єврейства. Боротьба за права людини була засадничим принципом формування й розвитку цих течій, що сприяло порозумінню та співпраці їхніх учасників та поступовому збільшенню кількості їх симпатиків серед населення України різних національностей¹².

Друга криза була спричинена перебігом виборів Президента України у 2004–2005 рр. Її було подолано після подій, названих Помаранчевою революцією.

Третя криза — від листопада 2013 р. до початку 2014 р.: через Євромайдан до Революції гідності.

Четверта криза почалася в лютому 2014 р. Її перший етап тривав до 23 лютого 2022 р. Кризу спровокувала війна Росії проти України у формі так званої гібридної агресії, яка продукувала соціальну напругу і водночас ілюзорні сподівання на переговорне врегулювання. Другий етап цієї кризи зумовило повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 р., відповіддю на яке стали зростаюча соціальна згуртованість і мобілізація нації на захист себе та держави.

¹² Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті роки ХХ ст.)*. Київ: Рідний край, 2000; Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х — 1980-ті роки). В кн.: *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод*. Т. 1: Особистості. Укладач Є. Захаров. Харків: Фоліо, 2001. С. 5–42; Кульчицький С. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956–1989 рр.). *Український історичний журнал*. 2018. Вип. 2. С. 75–109. <https://doi.org/10.15407/uhj2018.02.075>; Зісельс Й. Українські та єврейські дисиденти: від спільної боротьби до самореалізації в національних державах. Доповідь до круглого столу «Євреї та українці: поствоєнний совєцький період». УІЕ (1–4 жовтня 2017 р., Покантіко, США). В кн.: Зісельс Й. *Розсуди мої помисли*. Упорядник О. Сінченко. Київ: Дух і Літера, 2021. С. 35–69.

¹¹ Котигоренко В.О. Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2016. Т. 83–84, № 3–4. С. 153–174. <http://surf.li/qpkuy>

Таблиця 1. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?» за період 1992–2023 рр. *, % до опитаних

Роки	Громадянином України	Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	Громадянином світу	Представником свого етносу, нації	Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	Громадянином Європи	Громадянином колишнього СРСР	Інше
2023	79,5	7,4	3,1	2,9	2,5	2,3	1,1	0,7
2022	79,3	7,9	3,2	3,8	1,7	1,6	1,3	0,6
2021	62,5	20,8	3,1	2,7	5,5	0,9	2,8	1,6
2020	61,7	23,9	2,8	2,5	3,5	1,6	3,4	0,5
2019	59,8	20,8	4,6	4,2	5,1	1,5	3,4	0,4
2018	58,6	22,7	3,3	3,0	7,1	1,9	3,1	0,3
2017	56,9	24,8	3,3	3,5	6,3	1,4	3,2	0,6
2016	60,0	22,0	2,6	2,9	6,9	1,0	3,9	0,5
2015	57,3	23,0	4,2	3,1	6,4	1,3	3,9	0,6
2014	64,6	16,1	2,1	2,1	8,0	1,1	5,5	0,5
2013	50,6	28,6	2,4	2,0	7,8	1,2	6,6	0,6
2012	48,4	29,8	2,4	1,8	7,6	1,2	8,4	0,3
2010	51,2	27,2	3,1	3,1	6,6	0,9	6,9	0,8
2008	51,7	24,5	1,7	2,6	9,3	0,4	9,0	0,6
2006	51,6	27,7	2,9	1,8	6,6	1,3	7,3	0,7
2005	54,6	24,6	2,5	2,1	6,4	0,8	8,1	1,0
2004	44,2	30,5	2,4	3,1	6,7	0,7	10,7	1,4
2002	41,0	31,6	2,7	3,0	5,9	0,7	12,7	1,6
1992	45,6	24,0	6,4	—	6,8	3,8	12,7	0,0

* Сформовано за даними Інституту соціології НАН України (Українське суспільство: моніторинг соціальних змін)

Серед показових свідчень зв'язку суспільних криз і поширення національно-громадянських цінностей серед українського загалу — динаміка пріоритетності громадянської ідентичності порівняно з іншими соціальними самоідентифікаціями. Результати опитувань доводять, що в роки після здобуття Україною незалежності для етнічних українців та громадян інших національностей значущість їхньої громадянської ідентичності зростала і була й залишається в рази й десятки разів важливішою, аніж етнічна, місцева, регіональна, радянська, європейська та космополітична (табл. 1)¹³.

¹³ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 7 (21). Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. С. 487; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності. Вип. 8. Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. С. 658.

Чи повториться по війні унаочнений даними в табл. 1 поступ («два кроки вперед/угору» — «крок назад/долу»), який був під час і після попередніх криз? Найімовірніше, так. Параметри змін залежатимуть від того, коли і як завершиться збройне протиборство та як змінюватиметься економіка й інші сфери життєдіяльності суспільства в умовах війни та після неї. Наразі війна спричинила різке посилення важливості для людей їхньої належності до української громадянської спільноти.

Оскільки після 2001 р. всеукраїнські переписи населення не проводилися, соціологічні дослідження стали головним, якщо не єдиним, способом здобуття інформації для встановлення наукових (доказових) фактів, що характеризують стан і динаміку сфери етнічного. Оцінюючи та інтерпретуючи результати таких досліджень, слід дотримуватися певних

методологічних правил, зокрема: 1) порівнювати результати відповідей на по-різному сформульовані запитання на одну тему і так здійснювати «перехресний допит» фактів для їх додаткової верифікації та формулювання адекватних висновків; 2) виходити з того, що динаміка відповідей на багатократно повторюване протягом тривалого часу те саме запитання дозволяє трактувати зведені дані як свідчення повторюваності випадку, тобто тенденції/ тренду/закономірності; 3) брати до уваги певні обмеження в разі порівняння результатів опитувань, проведених у мирний час і в роки російсько-українського конфлікту низької інтенсивності, а особливо — під час повномасштабної війни, коли внаслідок об'єктивних причин істотно знижується репрезентативність вибірки щодо всього загалу громадян, а також зменшується готовність людей брати участь в опитуваннях і щиро відповідати на запитання.

Особливості опитувань воєнного часу назвали «соціологією надзвичайності» та ґрунтовно описали провідні українські дослідники Є. Головаха, С. Дембіцький, С. Макеєв¹⁴, В. Паніотто, А. Грушецький¹⁵ та ін. Однак «надзвичайність» жодним чином не применшує важливості й необхідності такої соціології. Здобуте завдяки їй знання про стан і динаміку ситуації, настроїв і пріоритетів усередині суспільства потрібне для розроблення ефективної стратегії й тактики державної політики запобігання загрозам, визначення і виконання актуальних поточних і довгострокових завдань, досягнення безпекових, економічних, соціальних та інших цілей, у тому числі етнополітичних.

Прихильність більшості українського загалу розумінню сучасної української нації як етнічно багатоскладової громадянської спільноти засвідчують, зокрема, дослідження, проведені

Центром сталого миру та демократичного розвитку (Centre for Sustainable Peace and Democratic Development — SeeD), роботу якого в Україні та інших державах фінансують Агенція США з міжнародного розвитку, Програма розвитку ООН та Європейський Союз. Громадянське трактування нації дослідники SeeD назвали плюралістичною українською ідентичністю (Pluralistic Ukrainian identity). Після першого опитування (2018 р.) перед кожним наступним зміст запитання, на яке мали відповісти респонденти, уточнювався відповідно до особливостей поточної ситуації (2021, 2022, 2023 рр.). Але суть зберігалася.

Респондентів запитували, наскільки вони вірять у те, що *кожен, хто живе в Україні, незважаючи на етнічне чи релігійне походження, є однаково українцем, що ті, хто живе в Україні, завжди були одним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні поділи*. Ступінь цієї віри розраховували за оригінальною методикою і вимірювали балами від 0 до 10, де 0 означає, що явище взагалі не спостерігається, а 10 — що воно спостерігається максимально сильно. Статистично значущі відмінності засвідчували показники понад 0,5 бала. Величина вибірки уможливила отримання даних, репрезентативних щодо кожної області на час опитування. Щоб коректно порівнювати результати SeeD з результатами досліджень за методиками українських соціологів, на рис. 1 обласні показники від SeeD згруповано за макрорегіонами, як це зазвичай роблять дослідницькі установи України.

Показники плюралістичної української ідентичності у трактуванні, подібному до громадянського розуміння нації, виявилися високими повсюдно в регіонах і в країні в цілому. Висхідним був і тренд їх змін. Піку він сягнув у рік повномасштабного російського вторгнення. Ймовірно, серед головних чинників цього були відчуття спільної небезпеки, усвідомлення важливості єднання та успіхи спільної боротьби з ворогом.

На другому році війни ці показники дещо знизилися. Найвірогідніше, це пов'язано зі спричиненою війною «етнізацією» поглядів

¹⁴ Головаха Є., Дембіцький С., Макеєв С. Вступ. Соціологія надзвичайності. В кн.: *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 15–24.

¹⁵ Paniotto V., Hrushetskyi A. *Challenges of public opinion surveys in Ukraine under conditions of war*. KIIS, 2022. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1137>

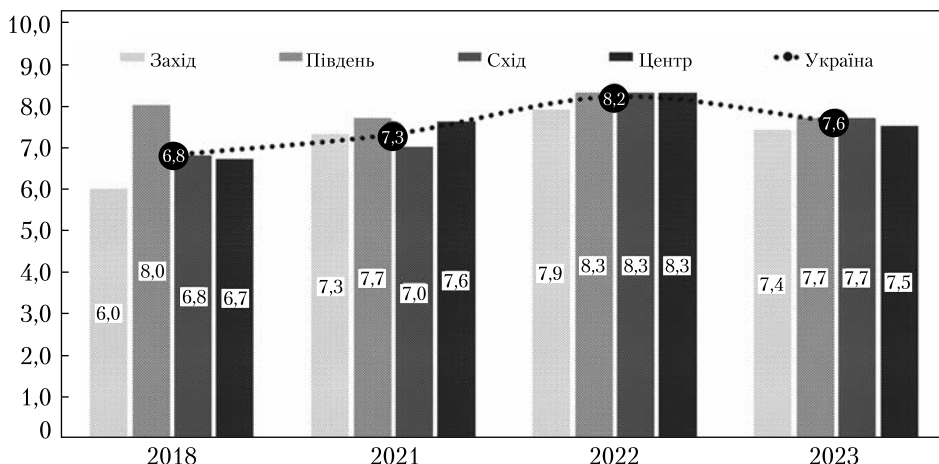

Рис. 1. Плуралістична українська ідентичність. 2018, 2021, 2022, 2023 рр., бали. Сформовано за даними SeeD. Ukraine. General Population. SCORE, 2018, 2021, 2022, 2023. <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>

Таблиця 2. Плуралістична українська ідентичність та етноцентризм*, у балах, 2023 р.

Розподіл	Україна	Регіони			
		Захід	Південь	Схід	Центр
Плуралістична українська ідентичність	7,6	7,4	7,7	7,7	7,5
Етноцентризм	4,0	5,6	2,5	2,7	3,6

* Сформовано за даними SeeD. Ukraine. General Population. SCORE, 2023. <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>

громадян як способом відмежування від Чужого російського (русского¹⁶) та прагненням гуртуватися довкола Свого українського, про що йтиметься далі.

До аргументів на підтвердження такої вірогідності можна віднести показники сили й поширеності феномену етноцентризму в суспільстві. Їх уперше вимірювали у 2023 р., тому немає підстав кваліфікувати їх як відображення тенденції, але як одну з ознак поточної ситуації — беззаперечно. Ці показники дослідни-

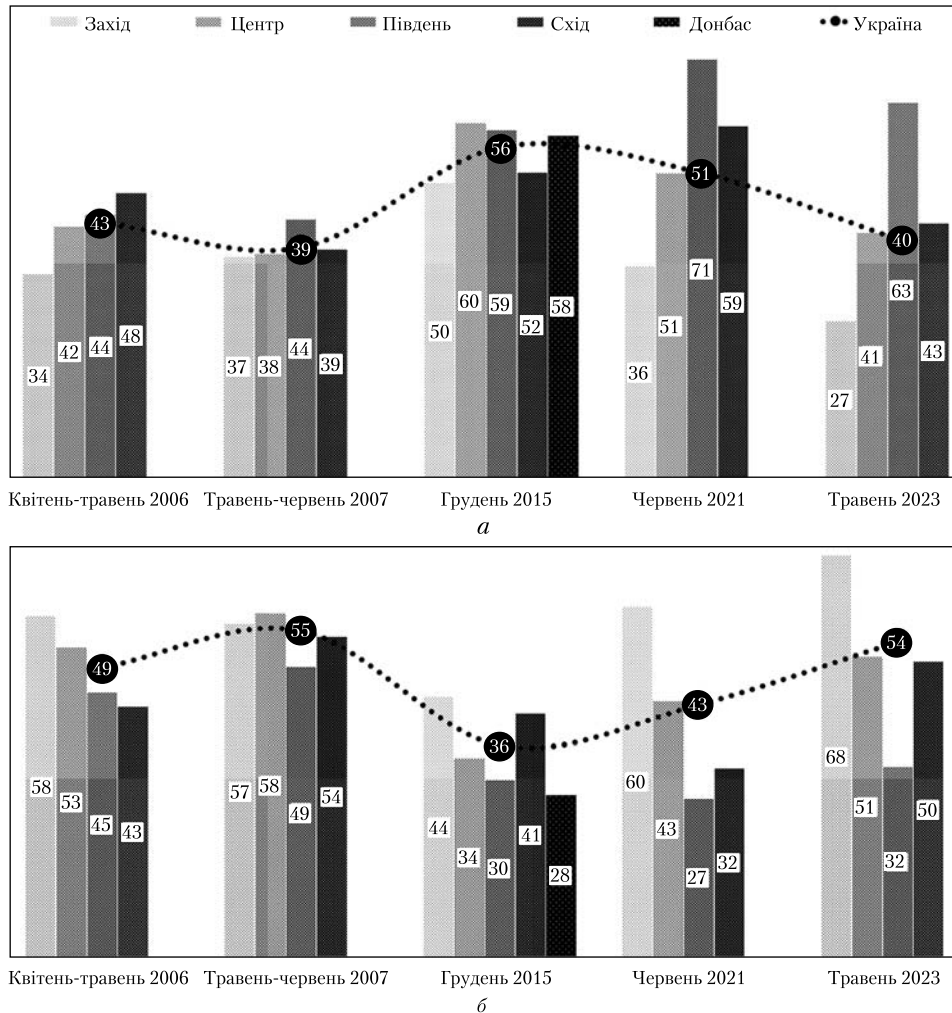
¹⁶ Такий слововжиток видається адекватнішим, оскільки українськомовні слова «росіяни» та «російське» означають одночасно й етнічну ідентичність та її ознаки, і громадянство РФ. Називати росіянами українських етнічних руських (громадянських українців) завжди було не вповні коректним як з погляду семантики, так і з політико-правових позицій. Є «русская» мова («язык»), а не російська. Війна Росії й росіян проти України та українців усіх національностей (етнічностей) видається переконливим аргументом за зміни в тезаурусі української мови, принаймні в лексиці цього тексту.

ки SeeD також розраховували в балах на основі відповідей на запитання про переконаність опитуваних у тому, що *тільки етнічні українці повинні мати право голосу в політичних справах, що тільки ті, хто розмовляє українською мовою, можуть називатися справжніми українцями, що українці є вищими за інші національності*.

Рядопокладання результатів вимірювання плуралістичної української ідентичності й етноцентризму засвідчує парадоксальну ситуацію співіснування плуралістичного/національно-громадянського розуміння нації з етноцентричними переконаннями, особливо на заході України (табл. 2). Однак і тут, і всередині інших макрорегіонів обласні показники дуже різняться. Це є одним з багатьох свідчень умовності етнополітичного поділу України на Захід, Південь, Схід та Центр.

Для національної згуртованості українського громадянського загалу важливо завжди, а в умовах війни та після неї — особливо, щоб

Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Яке з наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним?» (у % до всіх опитаних; пунктирна лінія — всеукраїнський рівень): *а* — прихильність визначенню української нації як мультиетнічної (плюралістичної) громадянської спільноти; *б* — сукупна прихильність трьом етнізованим визначенням української нації як етнокультурної та кровноспорідненої етнічної спільноти (сума відповідей на відповідні три запитання). Сформовано за даними соціологічної служби Центру Разумкова

етноцентризм не став домінувати. Він може стати чинником посилення напруження й конфліктності на ґрунті етнічних і пов'язаних з феноменом етнічного культурних, мовних, релігійних та інших відмінностей усередині українського соціуму.

Подібна й одночасно відмінна, порівняно з результатами опитувань SeeD, динаміка уявлення громадянами української нації як спільноти, з якою вони себе ототожнюють, простежується за результатами досліджень Центру Разумкова у 2006, 2007, 2015, 2021, 2023 рр.¹⁷

¹⁷ Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. Аналітична доповідь

(рис. 2). Причина відмінностей — у відмінностях анкетних запитань.

Перед масовим опитуванням соціологи Центру провели фокус-групові дослідження, за результатами яких з'ясували уявлення громадян про українську націю. Ці відмінності зводилися до чотирьох дефініцій. Їх було внесено до анкети. Респондентам надали можливість вибору у відповіді на запитання: «Яке з

Центру Разумкова. *Національна безпека та оборона*. 2007. № 9. С. 2–31. <http://surl.li/qpotx>; Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повного відновлення. Центр Разумкова. *Національна безпека та оборона*. 2023. № 1–2. <http://surl.li/qroue>

наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним?».

Одне з цих визначень посутньо тотожне трактуванню нації як мультиетнічної (плюралістичної) громадянської спільноти: *«всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і на яких виховують своїх дітей»*. Три визначення етнізовані. Одне з них етнокультурне: українська нація — це *«громадяни України (незалежно від етнічної належності), які спілкуються українською мовою, дотримуються українських національних традицій, виховують за ними своїх дітей»*. Два інші відображають уявлення про націю як примордіальну (правічну) кровноспоріднену спільноту, а саме: українська нація — це *«громадяни України, які є етнічними українцями за походженням (мають українців серед своїх предків)»,* а також *«всі етнічні українці за походженням (мають українців серед своїх предків), незалежно від місця їх проживання та громадянства»*.

Динаміку прихильності до першого (громадянського) з наведених чотирьох визначень нації на всеукраїнському рівні (пунктирна лінія) та з розподілом за макрорегіонами (стовпці) наведено на рис. 2а. Натомість рис. 2б унаочнює суму показників прихильності респондентів до всіх трьох етнізованих визначень нації (тобто етнокультурного та двох «кровноспоріднених» разом).

Під час двох із чотирьох опитувань до повномасштабного вторгнення (2015, 2021 рр.) прихильність громадянському визначенню перевищувала три інших разом узяті, зокрема й у 2015 р., в усіх чотирьох макрорегіонах. При цьому на контрольованих урядом територіях Донбасу, де ситуацію 2015 р. вивчали окремо від інших областей Сходу, самоототожнення людей з громадянською нацією перевищувало середньоукраїнський рівень. Тільки на Заході таке самоототожнення знизилося до рівня 2006—2007 рр.

Упродовж 2006—2007 рр. визначення української нації як етнічної спільноти нарощувало кількість і частку прихильників, а як грома-

дянської — втрачало. Цьому є пояснення. То був період перманентного виборчого процесу: у 2006 р. — чергові місцеві та парламентські, у 2007 р. — позачергові парламентські. Конкуренція групи правлячого в Україні класу вчергове свідомо «етнізували» перебіг виборчої кампанії задля зміцнення, розширення та мобілізації «свого електорату», насамперед в областях, населення яких різнилося пов'язаними з етнічністю мовними практиками, культурними традиціями тощо.

Беззаперечна перевага громадянського уявлення нації у 2015 та 2021 рр. над трьома альтернативними етнічними сукупно, найімовірніше, засвідчувала солідаризацію етнічно, етнокультурно та етномовно різноманітного суспільного загалу перед викликами і загрозами російської гібридної агресії. Тим часом травневе 2023 р. опитування зафіксувало понад 10 %-ве зменшення прихильності громадянському трактуванню нації в Україні в цілому з таким самим збільшенням на користь етнізованих визначень. Тільки на переважно рускомовному Півдні понад половина (63 %) опитаних віддали перевагу трактуванню української нації як мультиетнічної (плюралістичної) громадянської спільноти. Сума показників прихильності трьом етнізованим трактуванням серед респондентів східних і центральних областей сягнула половини, а західних — наблизилася до 70 %, найвищого показника з усіх попередніх опитувань.

Коментуючи наведені дані, маю ще раз нагадати про обмеження порівняльності результатів опитувань, отриманих до та під час повномасштабної (великої) війни. Водночас це нагадування не скасовує важливості й необхідності з'ясування причин етнізаційного тренду уявлень про українську націю серед груп громадян, які поділяють або яким близькі погляди тих у цих групах, хто відповідав на анкетні запитання.

Серед таких причин може бути, зокрема, прагнення людей відмежуватися від інакшості, уособленням якої стало все російське, а в російському — русское, включно з мовою. Про цей аспект уже йшлося під час розгляду

динаміки, з'ясованої дослідниками SeeD. Аргументом на користь його вірогідності можуть слугувати результати вивчення ситуації з соціальним дистанціюванням щодо українських громадян, які є етнічними росіянами (русскімі). На початку 2023 р. готовність допустити їх у своє оточення виявили лише 29 % опитаних, 35 % погодилися, що вони мають жити в Україні. Ксенофобне ставлення до них («узагалі не пускав би в Україну») виявили 36 %. Настільки сильного негативу не спостерігалося від 1994 р., коли Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) починав вивчати феномен соціальної дистанції. Це при тому, що опитування показують не надто істотні відмінності поглядів громадян України, які є етнічними русскімі, порівняно з поглядами етнічних українців. І ті, й інші разом борються зі спільним ворогом¹⁸.

Водночас це саме дослідження показало назагал толерантне ставлення до внутрішньо переміщених осіб (ВПО) і русскомовних громадян країни, а також до тих, хто опинився на території, окупованій після 24 лютого 2022 р. Як довго така толерантність зберігатиметься, посилюватиметься чи слабнучиме — наразі прогнозувати складно, зокрема щодо громадян, мовою спілкування яких є русская.

Інформація про випадки конфліктів і ксенофобних заяв з приводу мовної поведінки швидко поширюється ресурсами медійного простору і стає предметом широкого обговорення та формує у людей далеко не завжди толерантне ставлення до інакшості або й провокує ворожість¹⁹.

Серед таких випадків є й ті, що підпадають під дію ст. 161 Кримінального кодексу України. Окремі з них можна кваліфікувати як розпалювання ворожнечі за мовною ознакою, навіть до українських русскомовних воїнів, які боронять країну та українську націю на фронті.

Не мають заспокоювати й результати опитувань, виконаних КМІС у травні 2022 р. і травні 2023 р., згідно з якими наявність систематичних утисків і переслідувань русскомовних громадян через їхню мову визнали, відповідно, лише 5 і 8 % респондентів (93 і 84 % не бачили цієї проблеми, а 2 і 8 % не змогли визначитися)²⁰. Під час іншого дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у серпні 2023 р., близько 18 % опитаних віднесли мову до найбільших загроз єдності українців. Так вважали 16 % громадян, які не виїжджали з України або повернулися, 19 % внутрішньо переміщених осіб, а також 26 % тих, хто рятується від війни у країнах Заходу²¹. Вересневе 2023 р. дослідження КМІС, проведене методом особистих (face-to-face) інтерв'ю, дало більше підстав звернути увагу на загрозу для етнополітичної (національно-громадянської) згуртованості ситуацію в мовній сфері: 45 % респондентів відповіли, що в Україні дискримінують людей за ознакою мови²².

Навряд чи сприятимуть послабленню соціального дистанціювання та національно-громадянській згуртованості твердження офіційних осіб, що в Україні «немає жодної юридично оформленої спільноти, яка ідентифікує себе як російська меншина. Є громадяни України,

¹⁸ Паніотто В. Ставлення до біженців, внутрішньо-переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. Прес-реліз. КМІС. 2023. 22 лютого — 6 березня. <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1218>

¹⁹ «Вчить української мови»: Ірина Фаріон заявила, що її 3-річний онук б'є російськомовних дітей. *Фокус*. 06.01.2023. <http://surl.li/qrpxrl>; «Залишайте російську в окопах»: Ніцой викликала скандал, розкритикувавши пораненого бійця за мову. *Аностропф*. 09.05.2023. <http://surl.li/qrpxsh>; Фаріон І. Їдьте до мОСКВИ на танку! Фаріон ще раз «рознесла» к@ц@порогих. *Рандеву*. 05.11.2023. <https://www.youtube.com/watch?v=9Zy2fvLBfaQ>

²⁰ Грушецький А. Чи зазнають російськомовні громадяни України утисків та переслідувань через російську мову: результати телефонного опитування, 26 травня — 5 червня 2023 р. Прес-реліз. КМІС. 2023. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1245>

²¹ Соціологічна група «Рейтинг». Соціологічне дослідження до Дня Незалежності. Уявлення про патріотизм та майбутнє України (16–20 серпня 2023 р.). <http://surl.li/kjmzh>

²² Результати всеукраїнського опитування для Консультативної місії Європейського Союзу в Україні, проведеного КМІС 4–20 вересня 2023 р. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1307>

які розмовляють російською мовою²³. Або що «немає такого поняття «російськомовність». Всі ми — громадяни України. І цей маркер, який був запроваджений російською ідеологією, у тому числі визначається і рішенням КСУ»²⁴. Що «жодних російських нацменшин в Україні наразі не може бути», що це «представники народу, який на сьогодні здійснює геноцид українського народу, чинить агресію, веде війну проти України»²⁵.

Законодавство України про українську націю та державний етнополітичний менеджмент. Українська воєнна перемога, повоєнне відновлення й оновлення країни, її успішна інтеграція в європейський та євроатлантичний простори потребують посилення соціальної згуртованості громадян усіх національностей. Системна робота державних інституцій на реалізацію цього імперативу могла б бути ефективнішою, якби ґрунтувалася на відповідно орієнтованих цілісних концептуальних засадах. Багаторічні спроби розроблення й затвердження необхідного документа досі не дали результату²⁶. Натомість парламент ухвалює акти, які суперечать один одному й засвідчують відсутність стратегічного бачення, якою має бути українська нація, а відповідно, і політика націєбудівництва.

У 2019 р. набув чинності закон, ґрунтований на парадигмі наявності та розвитку в Україні двох націй: етнічної «української нації, яка істо-

рично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі», та української громадянської нації, «базовим системотвірним складником» якої є етнічна²⁷.

Про ризики такої двоскладовості писали як до, так і після ухвалення цього закону²⁸. Народні депутати наступного скликання вирішили інституціоналізувати власну версію націєбудівництва, зберігши чинність попередньої. Наприкінці 2022 р. ухвалили закон, який «визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»²⁹. Анонсувалася мета «досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина». Для цього виконавча влада і громадянське суспільство мають опікуватися «формуванням і збереженням» ідентичності не двох українських націй (як у законі 2019 р.), а однієї — етнічної «як самотньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема, українською мовою і народними традиціями». Одночасно має забезпечуватися утвердження громадянської ідентичності як «стійкого усвідомлення громадянином України, закордонним

²³ В Україні немає юридично оформленої російської меншини — Стефанішина. *Укрінформ*. 09.11.2023. <http://surl.li/qrxhm>

²⁴ «Немає поняття «російськомовні». Всі ми — громадяни України» — мовний омбудсмен. *Радіо Свобода*. 22.11.2023. <http://surl.li/nkxuh>

²⁵ Жодних російських нацменшин в Україні немає і не може бути — Стефанчук. *Інтерфакс-Україна*. 20.11.2023. <https://interfax.com.ua/news/political/948813.html>

²⁶ Ляшенко О.О. Державна етнополітика України: науковий і законодавчий аспекти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 6. С. 129—140; Поліщук Ю. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 2. С. 197—213.

²⁷ Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

²⁸ Котигоренко В.О., Панчук М.І. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум*. 2020. № 72(1). С. 9—40. <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.009>

²⁹ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством».

Отже, парламент затвердив правові норми та політичні імперативи націєбудівництва, які не узгоджуються між собою, хоча й мають дещо спільне. Це фракціонування українського соціуму за етнічними ознаками на дві великі групи. *Перша* — спільнота етнічних українців у далеких від адекватності означеннях їх як нації, наведених в обох законах: до складу української етнічної нації було зараховано всіх, хто має українське етнічне («кровноспоріднене») походження та є носієм певних етнічних атрибутів, описи яких у цих законах різняться. *Друга група* — всі інші громадяни, які не відповідають визначенням законом етнічними ознакам, а тому позбавлені права вільно визначати свою належність до української нації.

Розмежовуючи українську громадянську та національну ідентичності в законі 2022 р. (ст. 1, част. 1, п. 16, 17), парламентарі, схоже, не стали вникати в дефініції термінів, якими означували зміст і напрями відповідної політики. До частини тексту цього закону, де йдеться про політику утвердження громадянської ідентичності, навряд чи знайдуться посутні заперечення, коли цю ідентичність визначено як «стійке усвідомлення громадянином України і закордонним українцем їх політико-правового зв'язку з Україною» як державою. Цей зв'язок виявляється взаємними правами та обов'язками, визначеними чинним законодавством, зокрема законами «Про громадянство України» та «Про закордонних українців». Тим часом завдання утвердження громадянської ідентичності як усвідомлення «політико-правового зв'язку» громадянина України і закордонного українця «з українським народом та громадянським суспільством» позбавлене реального змісту. Такого зв'язку не існує. Натомість існує інший, не нормований юридично. Він є емоційним, чуттєвим і таким, що усвідомлюється, зв'язком між особою/особами і спільнотою/спільнотами — українською нацією, українським народом, громадянським суспільством.

Чому народні депутати, ухвалюючи закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», знехтували критичними зауваженнями до його проєкту від Головного науково-експертного управління Верховної Ради України та науковців, невідомо. Натомість очевидно, що на другому році великої війни Росії проти України парламентарі не стали брати до уваги той очевидний факт, що не можуть вважатися членами української нації ані всі етнічні українці, ані всі громадяни, незалежно від їхньої етнічної ідентичності/національності. Українська нація/народ ніколи не визнає своїми осіб будь-якої етнічної належності (національності), які стали зрадниками і колаборантами, служать і прислужують ворогу та багатіють на людських бідах і крові. Навіть якщо ці особи мають українське «етносоціальне походження» та є носіями «української мови і народних традицій».

Реалії українського націєтворення й текст преамбули Конституції України дають підстави стверджувати, що сучасна українська нація, український народ — це громадяни всіх національностей, які продовжують багатовікову історію українського державотворення, дбають про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуються про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнуть розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу. Нині це ті етнічні українці, українськомовні та іншомовні білоруси, євреї, кримські татари, молдовани, поляки, румуни, руськіє, угорці, громадяни іншої національності, хто об'єднався для захисту себе й України, як може допомагає Силам Оборони та підтримує одне одного у важкі часи заради кращого спільного майбутнього.

Для перемоги у війні та повоєнного успіху важливо формувати й утверджувати серед політичного українського загалу спільну національно-громадянську ідентичність на основі спільних цінностей і цілей. Це має стати пріоритетом державної політики в усіх сферах, зокрема й в освітній.

Відомо, що від початку 1990-х років, коли починалося становлення сучасної України, етнократичну модель державного будівництва та політики, що ґрунтується на ідеї домінування «титального» етносу, було відкинуто як неприйнятну. Так званий «нульовий варіант» громадянства забезпечив його отримання майже всіма власниками паспортів колишнього СРСР, які на час проголошення незалежності України проживали на її території. Толерантним було ставлення до мовної та іншої самотності корінних народів і національних меншин країни. Забезпечувалася рівноправність громадян усіх національностей у всіх сферах. Утвердження української мови як державної здійснювалося демократичними методами. Відповідна політика сприяла формуванню спільної громадянської ідентичності й запобіганню конфліктності на ґрунті етнічних відмінностей та переваг усередині вітчизняного соціуму.

Тим часом шкільні програми та підручники з історії просували ідею формування й розвитку української нації як мовнокультурної спільноти³⁰. Окремі інституції держави та громадянського сектору популяризували «націоналістичний наратив історії та пам'яті, який ставав складовою частиною ширшого українського національного наративу в 1990-х і 2010-х роках. У процесі цієї еволюції націоналістичний наратив легітимізував себе як центральну й найважливішу частину історії українського національно-визвольного руху ХХ ст. Його популярність значно зросла через окупацію Росією Криму, війну на Донбасі та повномасштабне російське вторгнення»³¹ — більше серед українськомовних і менше поміж рускомовних, більше на Заході й у Центрі країни, менше на Сході та ще менше на Півдні³².

³⁰ Janmaat J.G. The Nation in Ukraine's History Textbooks: A Civic, Ethnic or Cultural Cast? *Educate: The Journal of Doctoral Research in Education*. 2004. 4(1): 7–15. <http://surl.li/qpyfn>

³¹ Kasianov G. Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s. *Nationalities Paper*. 2023. <https://doi.org/10.1017/nps.2023.10>

³² Як трансформується ставлення українців до деколонізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. Фонд «Демократичні ініціативи», Центр Разум-

Боротьба проти російської агресії «формує новий наратив боротьби та героїзму, який не можна буде звести до вузькопартійної міфології, а ексклюзивний етнічний націоналізм, ймовірно, матиме більш потужний об'єднавчий потенціал»³³.

Щоб ця ймовірність не перешкождала, а сприяла соціальній згуртованості населення країни та української нації, держава й організоване громадянське суспільство мають просувати «новий наратив боротьби та героїзму», інтегруючи та акцентуючи в ньому позитивну роль українських громадян усіх національностей у захисті спільної Батьківщини та спільного майбутнього.

Війна прискорила руйнування міфу про «братні» російській та українській народи. Посилюється інтегративний потенціал українських національно-громадянських цінностей. Скорочується соціальне дистанціювання між жителями українських регіонів з одночасним посиленням їх відмежування від Росії, росіян та російської (руської) культури. Чим далі, тим більше людей, незалежно від їхніх мовних переваг, ототожнюють себе з українською культурною традицією. Відбувається усвідомлено добровільна зміна іноетнічними громадянами своєї ідентичності на українську як у етнічному, так і в національно-громадянському її розумінні. Зміцнюються позиції української мови як рідної та переважної мови спілкування. Відповідно змінюється бачення людьми пріоритетів державної політики у сфері мови, культури, релігії, історичної пам'яті, європейського вибору, вступу до НАТО та перемоги у війні³⁴.

кова. Опитування 5–12 серпня 2022 р. На контрольованих урядом України територіях методом face-to-face опитано 2024 респонденти віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3 %. Водночас додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

³³ Kasianov G. Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s. *Nationalities Paper*. 2023. <https://doi.org/10.1017/nps.2023.10>

³⁴ Міщенко М. Ідентичність громадян України: зміни в умовах війни. *Національна безпека та оборона*. 2023. № 1–2. С. 173–188. <http://surl.li/qroue>

Державна політика націєтворення має сприяти культивуванню національно-громадянської інтеграції і згуртованості українського етнічного розмаїття та упереджувати загрози фракціонування соціуму за етнічними, культурними, релігійними, мовними та іншими ознаками. Для розроблення й успішної реалізації такої політики важливо вжити заходів з подолання розбалансованості державного етнополітичного менеджменту. Наразі його функції та завдання перебувають у сфері відповідальності щонайменше семи всеукраїнських державних інституцій, у тому числі чотирьох міністерств, і почасти дублюються. Більшість цих інституцій мають структурні підрозділи на всіх рівнях системи адміністративно-територіального устрою країни, їм також підпорядковуються профільні підприємства, установи та організації.

Час показав правильність реалізованого у 2020 р. рішення вивести Державну службу України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) зі складу Міністерства культури та інформаційної політики (МКІП). При цьому за МКІП збережено повноваження «головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах культури, державної мовної політики», вживає «заходів для забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України», «дотримання мовних прав українців» та «реалізації положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у сфері культурної діяльності». МКІП також здійснює «державне регулювання у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»³⁵.

Державну політику у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності має проводити й забезпечувати головний орган у системі центральних орга-

³⁵ Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2019 № 885. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>

нів виконавчої влади — Міністерство молоді та спорту України. Відповідні повноваження на цю інституцію покладено на додаток до традиційних — «формування та реалізації молодіжної політики та політики у сфері фізичної культури і спорту»³⁶. Мінмолодьспорт має також організаційно забезпечувати роботу Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності (створена урядовою постановою від 07.04.2023 № 320). Згідно із законом «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», раду має очолювати (й очолює на практиці) міністр Кабінету Міністрів України. До складу ради входять міністр молоді та спорту, заступники міністрів України, керівники й високопосадовці низки інших державних інституцій, а також (за згодою) представники наукових установ, неурядових організацій та ін.³⁷. Закон також передбачає створення консультативно-дорадчих координаційних рад при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, районних та міських органах державної виконавчої влади та місцевого самоврядування на чолі із заступниками керівників управлінських підрозділів відповідного рівня.

ДЕСС, діяльність якої після реорганізації спрямовується та координується безпосередньо Кабінетом Міністрів України, стала центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування й реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин (спільнот), сприяє зміцненню міжнаціональних порозуміння та злагоди в українському суспільстві, збереженню й

³⁶ Положення про Міністерство молоді та спорту України. Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 220. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2014-%D0%BF#doc_save

³⁷ Про утворення Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності. Постанова Кабінету Міністрів України від 07.04.2023 № 320. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2023-%D0%BF#Text>

розвитку самобутності корінних народів і національних меншин в Україні та задоволенню їхніх культурних, мовних та інформаційних потреб.

У системі механізмів реалізації повноважень ДЕСС важливу роль відіграють її територіальні органи. Їхні функції наразі виконують структурні підрозділи обласних державних адміністрацій з питань етнополітики та свободи совісті³⁸. ДЕСС також уповноважена визначати порядок створення та функціонування центрів національних меншин (спільнот). Їх створюють Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації за ініціативи громадських об'єднань національних меншин (спільнот). У населених пунктах, де традиційно проживають або становлять значну частину населення особи, які належать до національних меншин (спільнот), центри можуть створювати обрані громадами сільські, селищні та міські ради³⁹.

Імовірно, постане необхідність узгодження роботи центрів національних меншин (спільнот) з культурно-освітніми центрами національних меншин України. Останні створені та функціонують на виконання наказу міністра освіти і науки України та голови Державного комітету України у справах національностей та міграції, що набув чинності в листопаді 2004 р. Згідно із затвердженим цим наказом положенням, забезпечувати його виконання мають Міністерство освіти і науки Автономної Республіки Крим, управління освіти і науки обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, місцеві органи управління освітою, керівники загальноосвіт-

ніх і позашкільних навчальних закладів та громадських організацій національних меншин⁴⁰.

Паралельно з ДЕСС питаннями етнополітики опікується також Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (Мінреінтеграції). Серед його завдань — сприяння задоволенню національно-культурних, мовних, освітніх потреб і вільному розвитку етнічної, зокрема мовної, самобутності корінних народів та національних меншин, що проживають на тимчасово окупованих і прилеглих до них територіях⁴¹. Варто було б опрацювати питання доцільності трансформації Державної служби з питань етнополітики і свободи совісті у профільне міністерство з наданням йому повноважень головного розробника, виконавця та координатора державної політики формування й утвердження серед громадян України всіх національностей спільної національно-громадянської ідентичності.

Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» містить понад 30 нагадувань про мовні права корінних народів і національних меншин України. Проте цільовим призначенням цього закону було й залишається підтвердження верховенства української мови як єдиної державної та вжиття додаткових заходів для зміцнення її ролі в суспільстві. Відповідно, було запроваджено посаду Уповноваженого із захисту державної мови. Передбачалося, що мовні права корінних народів і національних меншин будуть гарантувати й забезпечувати інші закони.

Від грудня 2023 р. парламентський контроль за додержанням права національних меншин

³⁸ Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.09.2019 № 812 (зі змінами). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF#Text>

³⁹ Про національні меншини (спільноти) України: Закон України зі змінами, внесеними згідно із законами № 3389-IX від 21.09.2023 та № 3504-IX від 08.12.2023. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>

⁴⁰ Про затвердження Типового положення про культурно-освітній центр національних меншин України. Наказ Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах національностей та міграції від 06.10.2004 № 778/49. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1352-04#Text>

⁴¹ Положення про Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Постанова Кабінету Міністрів України від 08.06.2016 № 376 (в редакції постанови від 06.05.2020 № 371). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF#n10>

(спільнот) на використання їхніх мов здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Залишається без відповіді запитання, як здійснюватиметься контроль за додержанням мовних прав кримськотатарського та інших корінних народів України. Навряд чи варто створювати ще одну уповноважену інституцію. Можливо, краще реалізувати інший підхід, утілений у ст. 10 і 11 Конституції України?

Цей підхід орієнтовано на забезпечення цілісності політики всебічного розвитку та функціонування державної української мови та сприяння розвитку мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин країни. Такою само цілісною мала би бути і практика контролю за додержанням усієї системи законодавства про мови в Україні. Для цього, а також для уникнення міжвідомчих суперечностей у процесі реалізації мовної політики можна було б опрацювати питання про те, щоб на базі інституції Уповноваженого із захисту державної мови створити інституцію Уповноваженого із захисту державної мови та мов корінних народів і національних меншин України.

Висновки. Сучасна українська нація відбулася як етнічно, культурно та мовно багатоскладова спільнота українських громадян усіх національностей. Її об'єднавчим осердям стали українські мова, культура, багатовікова історія та цінності державотворення. Як живий соціальний організм, вона розвивалася й розвивається в єдності та боротьбі проти-лежностей особливого етнічного і спільного національно-громадянського, через актуалізацію, посилення та гармонізацію іманентних протиріч, вияви, загострення, розв'язання або «заморожування» штучно сконструйованих чи спровокованих суперечностей. В основі цієї динаміки — відмінності людських особистих і групових інтересів, цінностей та переконань і пов'язаних з ними ідентичностей — етнічних, культурних, мовних, релігійних, політичних,

локальних, національно-громадянських та інших.

Завдання держави — забезпечувати соціальну згуртованість цього розмаїття для його виживання і процвітання в теперішньому та майбутньому, в тому числі для переможного завершення війни, відбудови й оновлення країни, відновлення повноти українського соціуму в міжнародно визнаних державних кордонах та інтеграції в європейський та євроатлантичний економічний і безпековий простори.

Відповідна державна політика має запобігати загрозам фракціонування соціуму за етнічними ознаками, узгоджуватися з поточними і довгостроковими імперативами національно-громадянської єдності та сучасними демократичними стандартами. Серед таких стандартів — сформульовані в рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи країнам-членам: «інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у громадянський багатокультурний організм і припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами»⁴².

Виконання цієї рекомендації потребує розроблення й законодавчого затвердження відповідної Стратегії (Концепції) державної етнополітики. Такий документ дозволить усунути суперечності чинних нормативно-правових актів, що стосуються розвитку української нації, а також повноважень і функціоналу інституцій державного етнополітичного менеджменту. У процесі розроблення проекту важливо спрогнозувати й узяти до уваги спричинені війною та інші наявні та ймовірні демографічні, міграційні, соціально-економічні, внутрішньо- і зовнішньополітичні та інші зміни і пов'язані з ними виклики й небезпеки, а також сприятливі можливості.

⁴² The concept of «nation». Recommendation 1735. Parliamentary Assembly. 26.01.2006. <https://pace.coe.int/en/files/17407>

Viktor O. Kotygorenko

Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0302-6794>

THE CONTEMPORARY UKRAINIAN NATION AS A DIALECTICAL UNITY
OF THE NATIONAL-CIVIC AND ETHNIC

According to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, December 27, 2023

The article presents the results of a study of the peculiarities of the emergence and development of the modern Ukrainian nation as an ethnically, culturally, linguistically and politically pluralistic civic community. Those are, in particular, the unity and struggle of opposites of the particular ethnic and the general national-civic in the process of nation-building and the connection of this process with the bifurcating social crises that accompanied Ukraine's sovereignization and the subsequent political, ideological and other changes within Ukrainian society. Among the reasons for these crises are the attempts of rival groups of the country's ruling class to politicize ethnic differences in the population of different regions in order to form and mobilize "their constituency", as well as the hybrid and full-scale military aggression of Russia and the Russians against Ukraine and Ukrainians. The author analyses the conceptual contradictions of the legislation that should guide the state policy of nation-building and strengthening of social cohesion of the nation and ensure the institutional efficiency of the state ethno-political management. The author emphasizes the need to improve the legal regulations governing this policy and administrative practices. Suggestions for such improvement are substantiated.

Cite this article: Kotygorenko V.O. The contemporary Ukrainian nation as a dialectical unity of the national-civic and ethnic. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (3): 52–68. <https://doi.org/10.15407/visn2024.03.052>